

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

DÜNYAMİN NURQƏLƏM oğlu YUNUSOV

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MÜRƏKKƏB
SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN VARIATİVLİYİ

10.02.04 – German dilləri

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2007

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya elmləri doktoru, professor
Balaxan Qaraxan oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universiteti

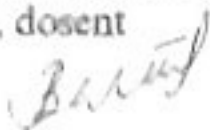
Müdafiə 07 aprel 2007-cı il saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən B/D 02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, R.Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 05 mart 2007-cı ildə göndərilmişdir.

B/D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzünün aktuallığı. Müasir dilçilikdə seqment və supraseqment vahidlərin variativliyi probleminə son dövrlər maraq artsa da, hələ dilin yüksək səviyyəsində (sintaktik səviyyədə) bu problemin tipoloji aspektdə işlənilib-araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqat işlərinə ehtiyac böyükdür.

Dil vahidlərinin variativliyi, xüsusilə onun yuxarı yarusunda yerləşən sintaktik vahidlər üçün rabitəli nitqdə variativlik, linqvistik bir hadisə kimi "variant" və "invariant" anlayışlarının məzmununda təmsil olunur. Variant və invariant anlayışlarını dilçiliyə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin fonoloqları gətirmiş, əvvəllər fonem səviyyəsində bəzə düşülmüş, sonralar isə dilçiliyin digər sahələrinə tətbiq edilməyə başlanmışdır. Onlar fonemi "invariant", onun səli təzahür formasını isə "variant" adlandırmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, tanınmış dilçilərdən F.Sivers, L.V.Şerba, L.R.Zinder, Q.R.Torsuyev, F.Y.Veysəlli (Veysəlov) və başqaları fonem variantlarının üzə çıxarılıb öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görmüşlər¹. Dilçilər sübut etmişlər ki, dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq ciddi şəkildə müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməlidir. Dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır. Bir cəhəti xüsus vurğulamaq lazımdır ki, variativlik bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında özünü göstərir. İfadə planında baş verən dəyişmələri F.Veysəlli belə səciyyələndirir: "İfadə planında hər hansı dil vahidi güclü variativliyə məruz qalır, çünki sintaktik planda onların realizasiya şəraiti eyni deyildir. Belə ki, bir tərəfdən seqmentlərin fəzalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik ünsürlərin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çoxlu sayda çalarlar (variantlar – D.Y.) alınır. Bu çalarların dil sistemində bizə hazır şəkildə verilməməsinə baxmayaraq, onlar hədsiz dərəcədə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız həddindən artıq monoton və anlaşılmaz olardı"².

Tədqiqatçıların fikrinə, dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyi sistem-daxili qanunlarla nizamlanır və mövqe, kombinator, distribusiyə ilə şərtlənən variantları özündə ehtiva edən struktur-daxilə variativlik sosial amillərlə

¹ Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1984; Зиндер Л.Р. Общая фонетика, 2-е изд. М., 1979; Турсуев Г.И. Контактичность и вариативность в фонетической системе. М., 1977; Веисалов Ф.Е. Вариативность гласных фонем современного исландского языка. Дис. ... докт. филол. наук. Л., 1980.

² Веисалов Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц. Баку: БГУ, 1990, с. 15-16.

şərtlənən variativliyə qarşı qoyulur. Variantlar və invariantlar probleminin tədqiqi, dil-danışıq dixotomiyasının, onunla bağlı digər məsələlərin, o cümlədən dildə sosial və fərdi problemin, sistem, norma və s. məsələlərin həllinə də kömək edərdi¹. Məlumdur ki, müxtəlif cəhətlərin birliyi əlaqə sistemində vahidlərin yerini müəyyənləşdirir. Həmin əlaqələrin qeyri-diferensial cəhətlərinin təsviri variantlar sistemini ortaya çıxarır. Mücərrəd səviyyədə dil vahidləri həmin sifətə daxil olan hadisələri bildirir ki, bu da ümumi kimi nəzərdə tutulan konkret səviyyəni müəyyənləşdirir. Beləliklə, "səviyələrin" qarşılıqlı əlaqəsi prinsiplərlə müəyyənləşir, konkret səviyyədə çoxlu sifət kimi, abstrakt səviyyədə isə ümumi sifət kimi götürülür. Ümumi sifət kimi götürüldükdə onun üzvlərinin sayılması ilə deyil, onların digər sifətə münasibətinin qurulması ilə müəyyənləşir².

Qeyd etmək lazımdır ki, variantlar sistemi linqvistik şərh üçün invariantlar sistemindən heç də az əhəmiyyət daşıyır.

Vahidlər yalnız özünün variantlarında mövcuddur. Burada bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir ki, variantlar sistemi dil normaları ilə məhdudlaşır.

Vahidlər yalnız özünün variantlarında mövcud olmaqla yanaşı, bu hədud çərçivəsində də bir-birinə qarşı qoyula bilər.

Diqəlikdə belə bir fikir də vurğulanır ki, variantlar bəzən kontekst və situasiya ilə şərtlənən və həmin funksional sistemdə onların gerçəkləşməsinə imkan verilən dil vahidlərinin şəklinin dəyişməsi kimi özünü göstərir. Qeyd olunur ki, bir səviyyədə yaxud bir dildə variativliyə digər dildə, yaxud digər səviyyədə, invariantlıq kimi baxmaq mümkündür³.

Son dövrlər variativlik həm dil funksiyası planında (məs. ədəbi dil normasının yaranmasında variantların rolu), həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbəti məsələsi nöqteyi-nəzərindən araşdırılır. Lakin bununla yanaşı, dilin variativliyinin müxtəlif səviyələrindəki izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-biri ilə əlaqəsi məsələsi hələ də öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. Sözsüz ki, intonasıya variativliyi dil probleminəki variativliyin həllinə kömək edir⁴, lakin onun bütün qamını açıb göstərə bilmir. Variantlar danışığın məq-

¹ Вейсалов Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц. Баку: БГУ, 1990, с. 15-16.

² Степанов Г.В. К проблеме варьирования языка. М. 1979, с. 45.

³ Вейсалов Ф. Е. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка. Дис. ... докт. филол. наук. Л., 1980, с.310.

⁴ Степанов Г.В. Указ. раб., с. 45.

səd və məramından, nitq unsıyyətindəki situasiyadan, xüsusi dil materiallarından və s. asılı olmaqla, onların təsiri nəticəsində meydana gələ bilər.

Həç şübhəsiz, hər bir mürəkkəb sintaktik vahid mürəkkəb cümlə paradigmasında saysız-hesabsız variantlarda çıxış edir¹. Müxtəlif genezisə malik olan ingilis və Azərbaycan dillərində bu variantlar, əsasən cümlənin sintaktik-strukturu və feli xəbərin semantikasi ilə sıx əlaqədə üzə çıxır.

Sintaktik vahidin verbosentrik konsepsiyası belə hesab edilir ki, feli cümlə hər hansı bir gerçək, ya da uydurulma situasiyaya uyğun gəlir ki, bu situasiyada iştirakçılar (partisipantlar) olur (şəxslər, əşyalar və s.). İştirakçı, bilavasitə olmasa da, felin məzmunu onun olmasını ehtiva edir².

L. Tenyerin sintaktik təliminə görə, fel cümlənin mərkəzi olur. O, mübtəda və xəbəri ifadə edir. Bununə aktantlar deyilir. Bunun əksinə olaraq, feli müşayiət edən sözlərə yardımçılar / göstəricilər (sirkonstantlar) deyilir³. Predikativ nüvənin semantikasından çıxış edərək bu tip cümlələri və onların variantlarını altı qrupa bölmək olar və onların hər biri çoxlu təzahür formalarına malik olur. Bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz nüsxələr, mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya cəhətdən təşkili planında *aktualdır* və həmin vahidlər sintaktik omonimlik və sintaktik sinonimlik probleminin həlli ehtiyacından irəli gəlməklə, ingilis və Azərbaycan dillərinin tədrisinin praktik ehtiyacından və nəhayət, müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinin natamam araşdırılması zərurətindən ortaya çıxır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində əsindetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin real danışıqda işlədilməsidir. Tədqiqat işinin predmetini əsindetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiyasının linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənərək sistemləşdirilməsi və bu sahədə biliklərin əldə olunması təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində əsindetik (bağlayıcısız) və sindetik (bağlayıcı və bağlayıcı sözlü) tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat işinin qarşıma aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

¹ "Mürəkkəb sintaktik vahid" dedikdə, biz əsaslıqla komponentlərə parçalana bilən, özünəməxsus mübtəda və xəbər nüvəsi olan, xüsusi intonasiya və qrammatik quruluşa malik kompleks nəzərdə tuturuq.

² Veyzalov F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərəcm, 2001, s. 257.

³ Yene orada, s. 257.

1. Sindetik və asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətlərini araşdırmaq.
2. Hər bir sintaktik strukturun müəyyən linqvistik və ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq, müəyyən variativliyə məruz qaldığını müəyyənləşdirmək.
3. Həmin tərkiblərin özlərinin də saysız-hesabsız mikrovariantlarda çıxış etməsini izləmək.
4. Bu variantların cümlənin sintaktik strukturuna ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək.
5. Yaranmış variantların əsas feli xəbərin semantikasi ilə sıx şərtləndiyini üzə çıxarmaq.
6. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə baş və budaq cümlə komponentlərinin semantik bitkinlik dərəcəsinin təsirini izləmək.
7. Komponentlərin yerləşmə vəziyyətinin ön sahə (prepozitiv), özək (interpozitiv) və son sahə (postpozitiv) mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinə təsirini müəyyənləşdirmək.
8. Sintaktik vahidin mürəkkəbləşməsinin və komponentlərin ləkət cəhətdən genişlənməsinin variativliyə təsirini izləmək.
9. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə kommunikativ mərkəzin yerləşməsindən asılı olaraq onların variativliyə necə təsir etdiyini aşkara çıxarmaq.
10. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmatik üzvlənməsinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, belə bir tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərdə geniş eksperiment materialı əsasında ilk dəfə olaraq aparılır. Müxtəlif genesizə malik olan ingilis və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb sintaktik vahidlər, o cümlədən asindetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər ilk dəfə olaraq tipoloji aspektdə tədqiq olunur.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Hər bir mürəkkəb sintaktik vahid mürəkkəb cümlə paradigmasında saysız-hesabsız variantlarla çıxış edir. İngilis və Azərbaycan dillərində bu variantlar, əsasən, cümlənin sintaktik strukturuna, eləcə də əsas feli xəbərin semantikasi ilə sıx əlaqədə üzə çıxır. Onların hər biri özünəməxsus struktur-intonasiya variativliyinə malik olmaqla, onların hamısında funksional cəhətdən eyni intonasiya konturu (İK) özünü göstərir. Əgər belədirsə, bütün qrupların hamısındakı struktur-intonasiya xüsusiyyətləri variativlik, yoxsa invariantlıq fərqi məruz qalır? Bu məsələlərin araşdırılması, problemin *nəzəri* həllini tapa bilər. Tədqiqatın həm də mühüm *praktik* əhəmiyyəti vardır. Bu tədqiqat işi ingilis dilinin bu aspektinin Azərbaycan dili auditoriyasındakı tədris prosesinin daha da təkmilləşməsinə və mürəkkəb sintaktik vahidlər barəsində diqqətdə mövcud olan

nəzəri tərkibini daha da zənginləşməsinə kömək edə bilər. Dissertasiya işindən ali məktəblərdə ümumi və tipoloji dilçilik tələrinin tədrisində, xüsusilə dilçiliyin müxtəlif sahələrində konstantlıq və variantlıq problemlərinin, sintaktik anonimliyin və sintaktik omonimliyin tədrisində geniş istifadə oluna bilər. Dissertasiya işindən ali məktəblərdə ümumi və tipolog dilçilik nəzəri tərkibinin tədrisi üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması ilə əlaqədar olaraq da faydalanmaq olar. Tədqiqatçı təkca dilçilər və filoloqlar üçün deyil, elmi işçilər və digər qovunmuş elmi sahələrində çalışan mütəxəssislər üçün də əhəmiyyətli bir mənbə ola bilər.

Tədqiqatın metodu. Dilçilik çoxşəxətli elmi sahəsi olduğundan, onun tədqiqində istifadə edilən metod və üsullar da müxtəlifdir. Bu baxımdan dissertasiya üzərində iş prosesində linqvistik təhlil metodlarından geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, tədqiqatçı işində təsviri metod və müşahidə, müqayizə, modeləldirmə üsulları ilə yanaşı, transformativ, riyazi sistemli təhlil və sintez metodlarından da geniş istifadə edilmişdir. Sistemli yanaşma müəyyən bir elmi problemi tədqiq edərkən onunla əlaqədar olan və ortaya çıxan bütün amilləri təhlil etməyi və öyrənməyi nəzərdə tutur.

Dissertasiyada aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim edilir:

1. Müstəqil sintaktik tip kimi tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlər öz mənalarmıya görə, habelə formal-struktur cəhətlərinə görə digər tip mürəkkəb sintaktik vahidlərdən məsələn, təyin budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqlənir.

2. Həmin sintaktik vahidlər müəyyən konkret situasiyalarda, kontekstlərdə həm intonasional, həm də sintaktik-struktur planında dəyişməsinə bəzənmayaraq, özlərinin bütün çoxşəxətli realizə formalarında müstəqilliklərini qoruyub saxlayır.

3. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantivliyi, onun komponentlərinin konkret mənası ilə əlaqəsinin üzə çıxarılması, qrammatik xüsusiyyətlərdəki əlaqədən daha sıxdır.

4. Dərnəyin məqədindən, söylədiyinə münasibətindən və mürəkkəb sintaktik vahidlərin məna tərəfindən asılı olaraq həmin sintaktik vahidlər daha çox variantivliyə uğrayır.

5. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmatik üzvlənməsini şərtləndirən əsas linqvistik amillər çoxşəxətlidir.

6. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantivlik xarakteri melodikasının xarakteri, sintaqmların tonal bitkənliyi, komponentlərarası fonetik təsəvvür vəhdəli ilə özünü göstərsə də, sintaqmatik üzvlənməyə digər vasitələr, sintaqmularda məna mərkəzinin tapılması, intensivlik amplitudasının artması, səs tonun yüksəkliyi, ayrılmaq, hecaların uzunluğu, bar və budaq cümlə

komponentlərinin qovuşuğundakı temp kontrastının növbəti sintaqmin son hecalarında müəmməd olaraq uzanması da səbəb ola bilər.

7. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiyası, onların sintaqmatik üzvlərinə xarakterli cümlənin mənasından, hansı fikri ifadə etməsindən və cümlənin rəqəbindən asılıdır.

8. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyinin və invariantlığının səthi müəyyənliyədir.

9. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin həm struktur, həm də struktur-semantik modelləri aşkarlanır.

Tədqiqat işinin aparılması. Dissertasiya İri ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında və Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmiş. İngilis dilinin qrammatikası, fonetikasi, Azərbaycan dilçiliyi və Ümumi dilçilik kafedralarının birgə iclasında müzakirə olunmuş, bəyənilmiş və müdafiəyə buraxılmışdır. Mövzu Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki Əlaqələndirmə Şurasında qeydə alınmışdır. Mövzu ilə əlaqədar elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, məqalələr və tezislər çap olunmuşdur. Tədqiqat işi ilə əlaqədar materiallar Azərbaycan, ingilis və rus dillərində həm respublikada, həm də xaricdə çap olunmuşdur. Dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar olan materiallar əsasən "Dil strukturası və onun müəssir təhlil metodları" dərjəsində ("Cümlə intonasiyasının bəzi xarakter xüsusiyyətləri haqqında", Bakı, 1986), Azərbaycan Dillər Universitetinin məqalələr toplusunda ("Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin bəzi məsələləri", Bakı, 2004), "Müxtəlif sistemli dillərdə yarıncıq formalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri", Bakı, 2005), Bakı Dövlət Universitetinin "Dil və ədəbiyyat" Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalında ("Azərbaycan dilində tamamcıq budaq cümləli təbəli mürəkkəb cümlələrin konstantlıq və variativlik xüsusiyyətləri", Bakı, 2006) və s. çap olunmuşdur.

Bundan başqa, respublikada "İngilis dili sintaksisi tədrisinin bəzi məsələləri" (M.F. Axundov adına APREDƏI-nin nəşri, Bakı, 1991), "A Guide to English Grammar" (Bakı: Mütərəcim, 2005) adlı dərs vəsaitləri və "Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi" adlı monoqrafiya (Bakı: Mütərəcim, 2005) çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiqatla bağlı 28 məqalə, 6 cümlədən iki kitab və bir monoqrafiya çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, notica, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 331 səhifə, o cümlədən əlavə hissə 89 səhifədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, cəmiyyətin, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müddəliyə təqdim olunan nəzəri müddəalar, tədqiqatın obyekt və predmeti, dissertasiyanın aprobeziyası və quruluşu qeyd olunur.

"Mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik problemi" adlanan I əsli iki yarıməfsildən ibarətdir.

Dilçilərin əksəriyyəti qeyd edirlər ki, dil nəzəriyyəsi, variativlik nəzərə alınmadan yarımçıq və qeyri-adekvat olacaqdır¹. Q.P. Torşucyev belə bir fikri də razılaşdırmaq olmaz ki, konstantlıq və variativlik dil strukturunun ən vacib xüsusiyyətlərindəndir, bunlarız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. Konstantlıq və variativlik dilin bütün səviyyələrində özünü göstərə bilər ki, bu da hər bir səviyyənin özünəməxsus səviyyəvi xüsusiyyətləri ilə üza çıxır².

Invariantlıq əlaməti mücərrəd əşyalara xas olur. Invariant mücərrəd və ya kiçik kəmi hadisələrin arasından fikrən çıxarılır. Invariant ideal obyekt olub müvafiq əşyalar arasından ümumi xüsusiyyətləri özündə saxlayan məqsədlə ifadə oluna bilər. Deməli, invariant böyük sinif üçün müəyyənləşdirilsə, bu sinfin ayrı-ayrılıqda hər biri variant olur. Invariant da elə bu variantlar arasında invariantdır. İki və daha çox predmeti təşkil edən sinflərin hər biri digərinin variantıdır. Variant və invariant bir-birindən prinsipial şəkildə fərqlənən müxtəlif obyektlərdir. Dil vahidlərinin variantlaşması, onların qatə formalarının variantlıq kəsb etməsi kimi başa düşülür.

F. Vexələ qeyd edir: "Hələ də dil vahidlərinin variativliyi problemi, invariantların dəqiq və aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və variativliyin qaydalarına, habelə variant anlayışının bərtərəli izahına, dil vahidlərinin variativliyinin hüduduna dair ümumi nəzəri məsələləri özündə ehtiva edən əsərlər yoxdur"³. Müəllif bir cəhəti xüsusi vurğulayır ki, dil vahidlərinin izahlanması və cümələşdirilməsi və onlarla bağlı olan digər əlavə məsələlər bu fundamental problemin həllinə söykənir, ona əsaslanır⁴.

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., 1974; Степанов Г.В. К проблеме варьирования языка. М., 1979; Бенсалов Ф.Е. Вариативность как одна из функций современного немецкого языка. Дис. ... канд. филол. наук. М., 1980.

² Торшучев Г.П. Константность и вариативность в функциональной системе. М., 1977; Бенсалов Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц. Бaku, БГУ, 1990, с. 11.

³ Успенский, с. 17.

Linqvistik araşdırmalardan belli olmuşdur ki, dil strukturunun yarımları arasında tam izomorflıq olmadığından, dil vahidlərinin variantlılığı və invariantlığı ayrı-ayrı səviyyələr və dillər çərçivəsində öyrənilməlidir. Tədqiqatçılar dil vahidlərinin variantlılığına obyektiv kateqoriya kənarı baxır və variantlılığın dil strukturunun bütün səviyyələrinə xas olduğunu, dihdaxili qaydalarla nizamlanmış və səviyyədaxili qaydalara tabe olduğunu, variantların isə konkret səviyyələrdə linqvistik meyarlarla müəyyən edilməsini göstərirlər. Qeyd olunur ki, rabitəli nitqdə səviyyələr dil sistemində mövcud olmayan çoxlu sayda çalarlar (variantlar) əmələ gəlir. Variant dedikdə müəyyən vahidin məna dəyişikliyi ilə bağlı olmayan iki və daha artıq formal modifikasiyası başa düşülür¹.

Bu variantların konkret xüsusiyyətləri və onların struktur-intonasiya cəhətdən bir-biri ilə necə əlaqədə olması məsələləri "xarici dilçilikdə və Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variantlıq probleminin bəzi məsələləri" fəslin bəndlərində ətraflı işlənir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, ingilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantlılığı onların komponentlərinin semantik bitkinlik dərəcəsi, modal-emosional mənanın ifadə olunma xarakteri, struktur cəhət, daha doğrusu, budaq cümlə komponentinin yerləşmə (ön sahə, özək, son sahə) vəziyyəti, mürəkkəb sintaktik vahidin mürəkkəbləşmə dərəcəsi təsir edə bilər. Burada bir cəhət unudulmamalıdır ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər fəllərin semantikasından asılı olaraq az, yaxud çox dərəcədə variantlılığa uğrayır.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlər və onların konstantlıq probleminə xüsusi tədqiqat işləri həsr olunmamışdır. Lakin onların variantlılığının aşkarlanmasında təbəccidi və təbəccid olmayan intonasiyanın müəyyən rolu olduğu qeyd edilmişdir.

Mürəkkəb sintaktik vahidlər, mürəkkəb bir kompleksin tərkibinə daxil olan cümlələr, sanki bu kompleksin ümumi məqsədinin, istiqamətinin təsiri altında əriyir, bir-birilə qaynayıb-qarır. Onlar, yəni cümlələrin tərkib hissələri (klozları) öz müstəqilliklərini, bütövlüklərini itirir, mexanizmin işlək hissəsinə çevrilirlər. Mürəkkəb sintaktik vahidin tərkib hissələrini müstəqil cümlə hesab etmək olmaz. Lakin onların ayrıca işləyən müstəqil cümlələrə oxşarlığını da inkar etmək olmaz. Deformasiyaya uğramış hissə, aydındır ki, tamamlanmaq ehtiyacı hissə

¹ Вербицкая Л.А. К вопросу о соотношении нормы и вариантов (Функционирование строн языка) М., 1979, с. 39.

² Axundullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri, Bakı, Məntiq, 1976, s. 131.

edir və bu bəzı vərəm zamanı tamamlayıcı hissəni nə struktur, nə də semantik baxımdan deformatsiyaya uğramaq hissədən ayırmaq mümkün olmur. Onları qarşılıqlı intensionallıqlar təqarüfəli şəkildə birləşməni tələb edən üzvlər. Bununla yanaşı, bir cəhəti xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, tamamlayıcı hissəni tamamilə ayrıca bir şəraitdə, situasiyada analoqu kimi çıxış edən cümlənin müstəqil fəaliyyətini də inkar etmək olmaz.

Məsələn: *Gördün ki, qızın çiçəyi çitladi.*

Bu cümlədə müstəqil şəkildə işləyə bilməyən komponent kimi "Gördün ki" kompleksini özünü göstərir. Bu kompleks ayrıca tamamlanmış struktur vahid ola bilmir. Lakin həmin mürəkkəb sintaktik vahidin tamamlayıcı komponentinin analoqu olan "qızın çiçəyi çitladi" kompleksini başqa bir şəraitdə, başqa bir situasiyada, başqa bir kontekstdə müstəqil fəaliyyət göstərə bilər.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə aktual üzvləmə prinsipi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir haldən çıxarıla bilər ki, mürəkkəb sintaktik vahid sadə cümlənin genişlənmə variantını təşkil edir. Genişlənmə halı təkcə struktur planında deyil, həm də kommunikativ mənə planında da əhəmiyyətlidir.

Məsələn: 1. *Həkimlər həm də sizin çox əsəbi olduğunuzun deyir.*

2. *Həkimlər deyir ki, siz həm də çox əsəbi olmuşunuz.*

Ə. Abdullayev bu tiptəki olan cümlələri sintaktik sinonim adlandırır. O yazır ki, eyni fikri həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadə etmək mümkündür¹. Mürəkkəb sintaktik vahid özünə əslublaşma və xüsusi quruluşu ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum faktdır ki, bəzı cümlədə komponenti mahiyyət etibarilə əsas informasiyanı verir, əsas informasiya üçün sadəcə zaman hazırlayır. Beləliklə, bəzı cümlədə komponenti "tema" kimi özünü göstərir. Cümlənin "tema" sırsa bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan bədəli cümlədə komponenti olur. Təhlil göstərir ki, birinci hissədə, yəni tematik hissədə cümlədə özünün kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirməmişdir və buna görə də ikinci hissə, yəni rema hissəsi eyni zamanda həm mürəkkəb sintaktik vahidin bütövlüyünü tamamlayır, həm də struktur-semantik baxımdan bəzı cümlədə komponentinin hər hansı bir üzvünün genişlənmə tədqiqatını üzə çıxartır.

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksinin nazarı problemləri. Bakı: Maarif, 1991, s. 117.

² Abdullayev O., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili Sintaksisi. Bakı: Maarif, 1972, s. 133.

Tədqiqat işinin II cəli "İngilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərdə variantivliyin təhlili" probleminə həsr olunub. Xarici dilçilikdə, o cümlədən ingilis dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantivliyi haqqında zəifləli tədqiqat işləri XX əsrin sonlarından yazılmaya başlayıb. Xarici dilçilərdən P.Roberts, M.Bryant və başqaları mürəkkəb sintaktik vahidləri, xüsusilə bağlayıcılar tipü mürəkkəb sintaktik vahidləri təbii və təbii mürəkkəb cümle variantları kimi araşdırdılarsa, E.M.Qalkina-Fvodoruk, Z.I.Khlyukova, A.M.Peskovskiy, A.N.Qvozdyev, A.Q.Rudnev, S.P.Ilyenko və başqaları həmin tip cümlələri "xüsusi struktur tip" kimi təqdim etmişlər. Bəli mürəkkəb sintaktik vahidləri "xüsusi struktur tip" kimi araşdırmayıq qarşılıqlı məqsəd qoyan dilçilər, mürəkkəb sintaktik vahidlərin daha çox formasına diqqət yetirmiş, onun vacib tərəfi olan semantik cəhəti yaddan çıxarmışdır. Digər fikrin tərəfdarları isə semantik prinsipə daha çox önəm verməklə, formal-struktur cəhətə diqqət yetirməmişlər. Biz məsələyə kompleks yanaşmanın tərəfdarıyıq. Fikrimizi əsli və əsliyə uyğun mürəkkəb sintaktik vahidlər üzərində cəmləyərək, görürük ki, semantik cəhətdən dolğunluq hər iki variantda eynidir. Mürəkkəb sintaktik vahidin hər iki variantının formasına gəldikdə, biz bu cəhəti daha geniş planda araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, zahirən bəli cümle komponentinə oxşayan, ancaq mürəkkəb sintaktik vahidin müxtəlif pozunayılarda (əvvəldə, ortada, sondada) işləyən klozlar ara cümleyə meyl edir.

Məsələn: 1. *I say there's a nice smell. (Delaney A. A Taste of Honey)*
-*De vuram ki, çox yaxşı qoxusu var.*

2. *He saw, he saw, was without meaning.*

(*Foster, Where Angels Fear to Tread*)

-*O, bəli düzdü ki, qızın həyatı mənasızdır.*

3. *Nobody asked you, miss, you see.*

(*Foster, Where Angels Fear to Tread*)

-*Bilicmişiz, xanım, heç kim sizi soruşmadı.*

Bu nümunələrdəki "I say", "he saw", və "you see" komponentləri müxtəlif mənada eyni zamanda yanaşı xitab kimi, həmsəhbətin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlədilir. Bu halda "bəli cümle" komponenti sintemantik olur və xəbər əvə konkret mənəsmə ifadələrək, bəli cümle komponentində mənəsməni aqlıması tələb etmir. Beləliklə, paralel sintaktik konstruksiyalar olan əsli və əsliyə uyğun mürəkkəb sintaktik vahidlər ayrı-ayrı variantlar olmaqla yanaşı, komponentlər arasındakı münasibət baxımından bir-birindən heç bir cəhətdən fərqlənmir.

Mürəkkəb sintaktik vahidin bəli və bəli cümle komponentlərinə və eyni zamanda sintaqmlara bölünməsi, həmin tip mürəkkəb sintaktik vahid-

lərin komponentlərinin kifayət qədər məna təmsilətinə malik olmasından asılıdır. Hətta bəzə və budaq cümlə komponentləri arasında da qovuşuqda dəqiq intonasivə bölgüsü, əsas tonun yüksəkliyinin variativlik xarakteri, sənəqlərin bətkənliyi və komponentlər arasında fonetik psuzanın olmasından əlavə bürünə və ya belə sənəqləməlik bölgə vasitəsilə, məsələn, sənəqləmələrdə mənə mərkəzinin tapılmasında intensivlik amplitudalarının artması, əsas tonun yüksəkliyi, ayrılması hecalarının uzunluğu, bəzə və budaq cümlə komponentlərinin qovuşuğundakı temp kontrastının, növbəti sənəqləmələrdə sənəqləmələrin müəmməd uzunluğu hesabına da həyata keçə bilər.

Ekspərimental təhlil üçün ingilis yazıçılarının əsərlərindən müxtəlif janrlarda 150 cümlə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Onlardan 85-i əndetik tipli, 65-i isə əndetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidləri əhatə edir. Ekspərimentə materialı həm kontekstdə, həm də təcrid edilmiş şəkildə proqramda daxil edilmişdir. Bütün ekspəriment materialı iki ingilis diktörün ifasında maqnit lentinə yazılmış, növbəti mərhələ isə Azərbaycan Dillər Universitetinin Ekspərimental fonetika və təbiiq dilçilik laboratoriyasında F.Y. Veyzəllinin metodikasına uyğun yerinə yetirilmiş, onların ossiloqramları alınmış və kompyuter təhlili verilmişdir.

Ekspəriment materialı auditor təhlilindən keçmiş və müəyyən olunmuşdur ki, mürəkkəb sintaktik vahidləri təşkil edən komponentlər arasında əndetik və əndetik əlaqə mövcuddur. Bütün mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında fiziki təsəilə qeyd olunmuşdur. Seçilmiş materialın 79%-də ikinci sənəqləmə əsas olduğu, 17%-də birinci sənəqləmə, 4%-də isə digər sənəqləmələrə daha vacib olduğu göstərilmişdir.

Ekspəriment materialını təhlil və auditor təhlil aparıldıqdan sonra onların ossiloqramları əsasında üç parametrlə (əsas tonun tezliyi, intensivlik və temp) üzrə təhlil aparılmışdır. Ossiloqramların oxunması və təhlil dilçilik ədəbiyyatında göstərilmiş və əlaqədən keçirilmiş metodlara əsasən yerinə yetirilmişdir.

Əvvəlcə, iki və daha artıq sənəqləməli mürəkkəb sintaktik vahidlərin metodik variativliyi tədqiq olunmuşdur.

Mətnə işlənmiş iki sənəqləməli *"They know they would stand by each other in scrapes"* əndetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidin ekspərimental təhlilindən aydın olmuşdur ki, *"know"* təlinin semantik əhəmdən dolğunluğu, bəzə cümlə komponentinin ayrıca sənəqləmə kimi özünü göstərməsinə səbəb olur. Bəzə cümlə komponentinin ayrıca sənəqləmə təşkil etməsi göstərir ki, onun mənə yükü kifayət qədər artıqdır. Kommunikativ mərkəz budaq cümlə komponentində yerləşir.

Cümlənin variativliyinə əsas səbəb, budaq cümlə komponentindəki əsas tonun yüksəkliyi ilə həmmə komponentin sonunda da əsas tonun

yüksəkliyinə bir-birindən fərqlənəndir. Diapazon genişliyi birinci sintaqmada 400 Hz, ikinci sintaqmada isə 300 Hz-də özünü göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi əyani olaraq aşağıdakı cədvəldərlənk olar.

Cədvəl 2.1

Aındetik tipli ikisintaqmli *"They knew they would stand"*

Komponentlərin variantivliyi

Səslər	Əsas tonun yüksəkliyi (Hz-lə)	İntensivlik (m/m-lə)	Temp (m/san-lə)
ə(ei)	280-320	12	187,5
n(ju)	320-400	12	200
ø(ei)	240-280	11	87,5
w(u) d	260	7	50
st(ə)nd	280	11	75

"I tell you they are all engaged" ikisintaqmli aındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidin semantik-sintaktik strukturunun təhlilindən aydın olur ki, cümlədəki əsas məna budaq cümlə komponentində aqılır. Burada baş cümlə komponentinin vəsəri "tell" tamamilə qay (you) əvə əlaqədə olur. Baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı qovuyuqda intonasiya bölgüsünü, nə qeydən əvvəl, Freddie əhval-ruhiyyəsi ilə əlaqələndirmək kənaradır. Bu sintaktik vahiddəki frazının emosional ağırlığını həm intonasiya, həm də qrammatik cəhətdən dəyərləndirmək olar. Həmin cümlənin Azərbaycan dilində qayılığını versək, *"Axı sənə deyirəm, onların hamısı tutulub"* şəklində sələnəcəkdir. Baş cümlə komponenti 250 Hz-lə 420 Hz arasındakı intervallda yüksələn tonla ifadə olunur. Budaq cümlədəki ilk hecalar, yəni intonasiya əkalasında 220 Hz-lə 240 Hz arasında özünü göstərir.

"The man looked at him and saw that he was deathly pale", *"He saw clearly that this was her idea"* cümlələrinin eksperimental təhlilindən aydın olur ki, aındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin leksik elementlə hesabına məna cəhətdən mürəkkəbləşməsinin təsiri, həmin tip cümlələrin intonasiya cəhətdən üyvlənməsini də dəyişdirir. Bu dəyişiklik, ikisintaqmli aındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik quruluşunda variantivliyə səbəb olur. *"The man looked at him and saw that he was deathly pale"* mürəkkəb sintaktik vahiddə *"The man looked at him and saw"* baş cümlə komponentini təşkil edir. Lakin tələffüz zamanı baş cümlə komponentindəki *"and saw"* hissəsi ayrılaraq, intonasiya cəhətdən ikinci komponentə yaxınlaşır və həmin *"and saw"* parçasının melodik quruluşu ilə qayılır.

Müəssisə mürəkkəblənməyə məntəqə semantika ilə intonasiya arasında bir qədər cümlənin melodik strukturu variativliyə uğradır [bəzi qrafiklər 1a, 1b].

İki və daha artıq sınaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinə təhlildən aydın olur ki, melodik komponent vaxda yaxşalan hərəkət boyunca təhlildə temporal komponent sürəti templo seçilir. Fikrimizi "Well, I'm not sure they were so healthy this time." cümləsinin hər iki parametrimin müqayisəyə də təsdiq edə bilər.

Cədvəl 2.2

"Well, I'm not sure they were so healthy this time."

İkinci tipli mürəkkəb sintaktik vahidin variativliyi

II Dik.	I Dik.		Səhifələr	
	TEMP	ƏTT		ƏTT
1.6	175	1.1	133	1
0.5	140	0.7	137	31
0.7	200	1.8	150	2
0.9	164	1.2	129	00
0.6	112	0.7	144	21
1.7	119	0.7	142	22
0.7	162	1.1	108	00
0.6	140	1.2	130	2
1.1	212	0.5	200	1
1	145	1.4	120	1
0.8	127	1	102	31

Cədvəlin aydın olur ki, əgər sətir uzunluğundan orta növbə qiymətə əyeltki mövqədə I diktorda 1.1 m/s-an-dırsa, II diktorda bu qiymət 1.0 m/s-an-a bərabərdir. Lakin son mövqədə həmin hal I diktorda 1 m/s-an-ya, II diktorda isə 0.8 m/s-an-a bərabərdir. Məhz tempin cümlənin sonunda sürətlənmə nümunədəki sətir uzunluğuna təsir edir. Sonuncu komponentin sürəti tələffüzü daha az sürətli əməli olma ilə şərtlənir [bəzi qrafik 1c].

İki və daha artıq sınaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturu variativliyinə tədqiq edərkən aydın olmurdur ki, tonun

sonda azalma nisbi intensivliyin minimal səviyyəyə düşməsi ilə müəyyən olunur.

"Of course there is much against it I admit" mürəkkəb sintaktik vahidində "I admit" sintaqmı "I admit I have something to tell you" mürəkkəb sintaktik vahidində "I admit" sintaqmindan fərqlənir. Çünki hər iki sintaqmlar eyni əqment tərkibinə malik olmalarına baxmayaraq, əndek tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin müxtəlif mövqelərində yerləşir. Bu müxtəllik hər şeydən əvvəl onların cümlənin ümumi dinamik strukturundakı mövqeyi ilə əlaqədardır. Əgər hər iki parça əvvəlki mövqedə maksimal mənə kəsb edərsə, sondakı pozisiyada minimal mənəyə malik olur. Bunun üçün hər iki komponentlərdəki sülhün intensivlik qiymətlərini müqayisə etmək kifayətdir.

Cədvəl 2.3

"I admit I have something to tell you" mürəkkəb sintaktik vahidinin
"I admit" komponentindəki sülhün əvvəlki pozisiyada intensivlik qiyməti

Sülh	a	b	c
I diktör	1.4	1.2	1.7
II diktör	1.4	1.8	1.9

Aşağıdakı cədvəl isə hər iki "I admit" komponentindəki sülhün intensivlik qiymətlərini terminal sintaqmindakı mövqedə göstərir.

Cədvəl 2.4

"I admit" komponentinin son pozisiyadakı intensivlik qiyməti

Sülh	a	b	c
I diktör	0.7	0.8	0.7
II diktör	0.9	0.5	0.3

Cədvəllərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, cümlənin mütləq sonu intensivliyin maksimal dərəcədə aşağıya düşməsi ilə müəyyən olunur və intensivlik adətən sintaqmın sonuna doğru aşağıya düşməyə meyllidir.

Sintaqmdakı sintaqmatik nüvənin yerləşmə vəziyyəti də iki və daha artıq sintaqmlı əndek tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə təsir edir. Hər iki sintaqmatik nüvənin hansı sintaqmın tərkibində planlaşdırılaraq asılı olaraq dinamik strukturundakı variativlik fərqli şəkildə özünü göstərir. Belə bir dəyişikliyi "I'll tell you that I'll do" əndek tipli mürəkkəb sintaktik vahidinin dinamik strukturunda da izləmək olar.

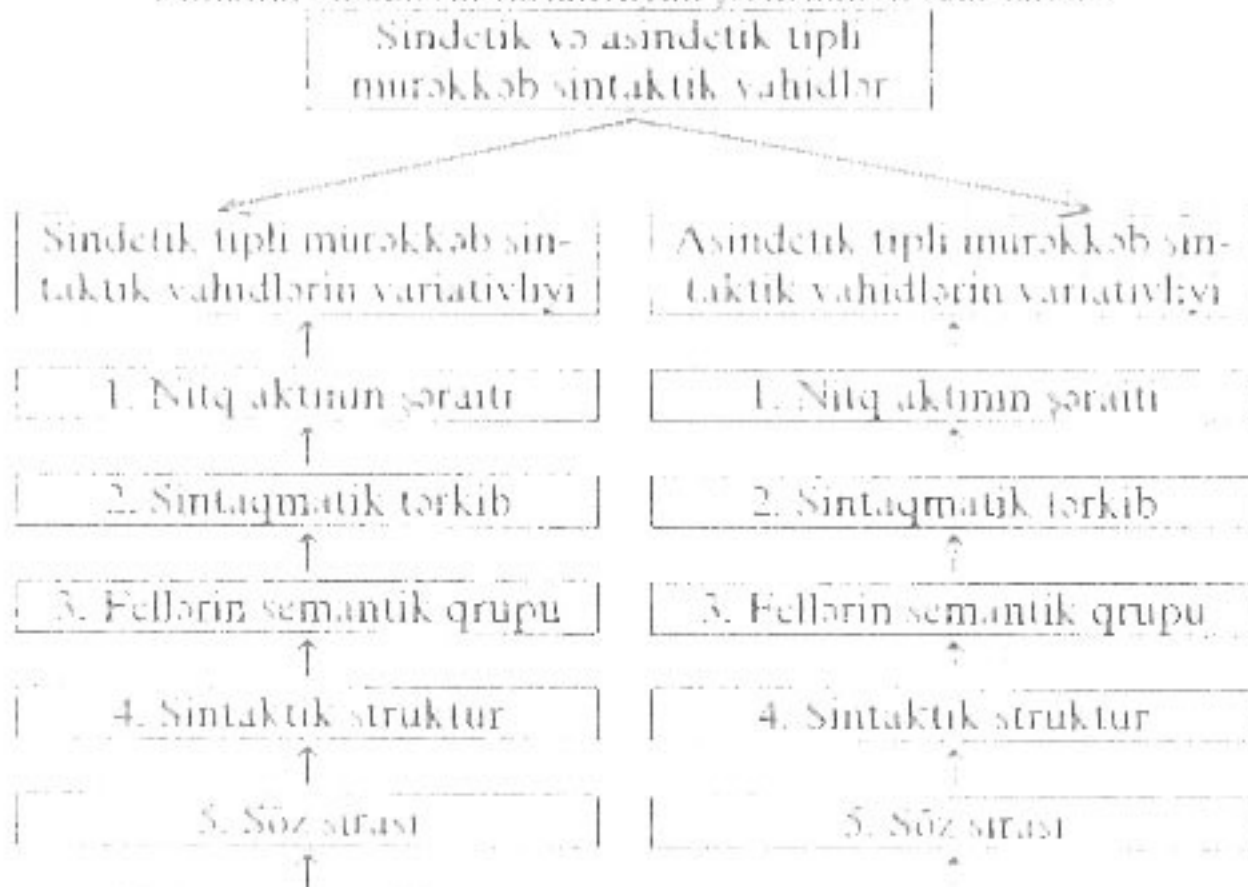
¹ Сивцова-Юна Е.П. Психология общения человека. М., 1982, с. 100.

*"I'll tell you that I'll do" mürəkkəb
sintaktik vahidinin dinamik variativliyi*

Diktor lar	Sait- lər	Sintaqm lar	aı	e	u	e	aı	u	
I diktor		Proqrediyent Terminal	0,8	1,2	1,2		2	1,3	0,5
II diktor		Proqrediyent Terminal	1,5	1,7	1,6		0,4	1	0,2

Sintaqmin mərkəzini təşkil edən "tell" sözü birinci komponentdə ən yüksək intensivlik səviyyəsinə malik olur. I diktor da 1,2 m/m, II diktor da isə 1,7 m/m-ə bərabər olur. "Do" sözü ikinci sintaqmin məna mərkəzini təşkil edir və cümlənin sonunda tələfır. O, sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidinin dinamik strukturunda ən aşağı intensivlik səviyyəsinə malik olur. Sindetik və asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidinin variativliyini şərtləndirən başlıca amillər aşağıdakılardır.

*Asindetik və sindetik tipli mürəkkəb
sintaktik vahidinin variativliyini şərtləndirən əsas amillər*

6. Komponentlərarası fasıla	6. Komponentlərarası fasıla
↑	↑
7. Sintaqm. yaxud cümlədə sözlərin miqdarı	7. Sintaqm. yaxud cümlədə sözlərin miqdarı
↑	↑
8. Komp.-dəki inf.-nin vacibliyi	8. Komp.-dəki inf.-nin vacibliyi
↑	↑
9. Söyləmədə nüvənin yeri	9. Söyləmədə nüvənin yeri
↑	↑
10. Formal-qrammatik vasitələr	10. -----

Tədqiqatın III fəslı "Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərdə variativliyin təhlili" adlanır. Burada bir cəhətı vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə, onun tabeli və tabelsiz tipləri, mürəkkəb cümlələrin bağlama vasitələri, ayrı-ayrı budaq cümlələrin intonasıya quruluşuna müəyyən tədqiqat işləri həsr edilbə də, ümumilikdə mürəkkəb cümlələrin variativliyi probleminə dair demək olar ki, eib bir tədqiqat işinə rast gəlirik.

Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına yatanma prinsipi də müxtəlifdir. Bir sıra dilçilər, Ö. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov və başqaları mürəkkəb cümləni tabeli və tabelsiz olmaqla iki qrupa ayırırlarsa, digər dilçilər, Ö. Abdurrahmanov, N. Hacıyeva, Z. Tağızadə və başqaları onları üç qrupa bölürlər: a) *tabeli mürəkkəb cümlə*; b) *tabelsiz mürəkkəb cümlə*; c) *bağlayıcısız mürəkkəb cümlə*.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, birinci qrup dilçilər daha haqlıdır, çünki bağlayıcısız və bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlə adı altında tədqiq oluna bilər və onları ayırmaq əsassızdır.

Bəlkəki, ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də eksperimental təhlil üçün 500 cümlə nümunəsi seçilmişdir. İş prosesi zamanı onlardan 200 mürəkkəb sintaktik vahid eksperimentə cəlb olunmuşdur. Həmin 200 mürəkkəb sintaktik vahidin 50-si diktörlər tərəfindən plana uyğun şəkildə yeriə yetirilmişdiyəndən, onları da eksperimentdən kənarlaşdırmaq, 150 mürəkkəb sintaktik vahidin 70 sindetik tipli, 80 isə əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidləri əhatə edir. Bütün eksperiment materialı iki azərbaycanlı diktörün ilasında maqnit lentinə yazılmalı və növbəti mərhələ yeriə də Azərbaycan Dillər Universitetinin Eksperimental fonetika və təbii dilçilik la-

laboratoriyasında F.Y.Veysəlinin metodikasına əsaslanmaqla yernə yetirilmişdir. Diktorların nitqində müasir ədəbi tələffüz normalarından kənarlaşmanı bəllən müşahidə edilmiş mürəkkəb sintaktik vahidlər eksperimentlə dəvəl edilmişdir. 150 mürəkkəb sintaktik vahidin metodikaya uyğun olaraq qrafikləri hazırlanmış və üç parametrlə (melodik, temporal və dinamik) üzrə təhlil edilmişdir.

Azərbaycan dilində iki və daha artıq sintaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variantivliyinin təhlilindən aydın olur ki, əldə edilmiş nəticə oniki sifət fonetik, habelə qrammatik məqsədlə xidmət edə bilər. Hər bir cümle, eləcə də mürəkkəb sintaktik vahid məəyyən kommunikativ funksiyaya yernə yetirməklə və kommunikativ vahid olmaqla, uyğun məni bəlgüsünə malikdir. Bəzi cümle üzvləri cümlədə diqlayıcıya məlum olan fakti çatdırmağa, digər cümle üzvləri isə "yeni", nə isə məlumat xarakterli fakti çatdırmağa xidmət edir.

İksintaqlı *"Çox vaxt odunla bu qoyun dərisinə geymiş qurdları məskəsinə yırtırmı."* mürəkkəb sintaktik vahidində I diktorun ifasında əsas tonun maksimum yüksəkliyi birinci komponentdə 260 Hz olduğu halda, ikinci komponentdə həmin göstərici 300 Hz-ə çatır. Həmin tonun minimum yüksəkliyi müvafiq olaraq birinci sintaqlı 170 Hz, ikinci sintaqlı isə 105 Hz-ə qədər aşağı düşür. Diapazon genişliyi birinci sintaqlı 90 Hz, ikinci sintaqlı isə 195 Hz-ə bərabərdir. Göründüyü kimi, həmin mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentinin diapazon genişliyi, ikinci komponentin diapazon genişliyindən 105 Hz azdır. İkinci komponentin başlanğıcında əsas ton 240 Hz yüksəklikdən başladığından və birinci komponentin sonunda melodik xətt aşağı istiqamətli olduğundan sintaqlar qovuşuğunda interval müsbətdir. Sintaqların hər ikisinin sonunda melodik xətt son mərhələdə aşağı istiqamətdə hərəkət edir [bax: qrafik 1d]. II diktorun ifasında komponentlərdən birincisində əsas tonun maksimum yüksəkliyi 240 Hz olduğu halda, ikinci komponentdə həmin göstərici 255 Hz-ə çatır. Həmin komponentlərdə əsas tonun maksimum yüksəkliyi birinci komponentdə 140 Hz-ə qədər aşağı düşdüğü halda, ikinci komponentdə 110 Hz-ə qədər azalır. Buna görə də diapazon genişliyi birinci sintaqlı 100 Hz, ikinci sintaqlı isə 145 Hz-ə bərabərdir. Göründüyü kimi, birinci tərəfin diapazon genişliyi, ikinci tərəfdəkindən 45 Hz azdır. İkinci sintaqlının başlanğıcında əsas ton 255 Hz yüksəklikdən başladığından və birinci komponentin sonunda melodik xətt aşağı istiqamətli olduğundan sintaqlar qovuşuğundakı interval müsbət xarakterlidir. Mürəkkəb sintaktik vahidi təkil edən komponentlərin sonunda melodik xətt son mərhələdə aşağı istiqamətdə hərəkət edir. Etdiqqata ehtib olunmuş bu tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, "yeni" tərkibli sintaqlın ya yüksələn-ağalın, ya da ağalın hərəkət

tonuna malik olur. "Yeni" tərkib budaq cümle komponentində yerləşdikdə, bəzı cümle komponentindəki semantik natamamlıq əsas tonunu birinci sintaqmin son hecalarındakı əsas tonun hərəkət xəttinin yüksəlişi istiqamətində tapır. Əksinə, əgər "yeni" tərkib bəzı cümle komponentində yerləşərsə, sonuncu sintaqmin əsas tonunun hərəkəti aşağı istiqamətli olacaqdır.

"*Mən istəyirəm, Leyla xanım elm almasına bir köşf çəirsən*" üçsintaqlı mürəkkəb sintaktik vahidin təhlilindən aydın olur ki, bəzı cümle komponenti "*mən istəyirəm*" ayrıca sintaqm təşkil etmiş, "*Leyla xanım elm almasına bir köşf çəirsən*" budaq cümle komponenti iki sintaqmda özünü göstərmişdir. "*Leyla xanım elm almasına*" və "*bu köşf çəirsən*". I diktörün ifasında tədqiq olunan cümlənin birinci sintaqmın maksimum yüksəkliyi 350 Hz, ikinci sintaqmda 290 Hz, üçüncü sintaqmda isə 280 Hz-ə bərabərdir. Həmin amillər II diktördə uyğun olaraq 300 Hz, 245 Hz və 280 Hz təşkil edir. Əsas tonun minimum yüksəkliyi isə I diktördə müvafiq olaraq 180 Hz, 175 Hz və 105 Hz-ə bərabərdir. II diktördə isə 165 Hz, 125 Hz və 115 Hz təşkil edir. Diapazon genişliyinə nəzər salaraq aydın olur ki, I diktördə müvafiq olaraq 170 Hz, 115 Hz və 175 Hz, II diktördə isə 135 Hz, 120 Hz və 165 Hz təşkil edir. Hər iki diktördə diapazon genişliyi üçüncü sintaqmda üstünlük təşkil edir. Melodik variativliyə diqqət yetirərkən, görürük ki, hər iki diktörün ifasında ilk iki sintaqmin sonunda bu halın bəzı verdiyi nəzərə gəlir. Melodik cəhət I diktördə 105 Hz-də, II diktördə isə 145 Hz-də sonar. Birinci sintaqlar arasındakı interval isə müsbətdir [bax: qrafik 2a].

Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyinin təhlili bəzı həmin vahidləri variativlik baxımından iki böyük qrupa bölməyə əsas verir:

Birinci qrup əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər, həm intonasivya variativliyi, həm də kommunikativ üzvlənmə baxımından əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərlə analoji xarakterə malikdir. Bu qrupa daxil olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonunda gələn budaq cümle komponentində "yeni" tərkibin yerləşməsi meylə üstünlük təşkil edir. "Yeni" tərkibin budaq cümle komponentində yerləşməsinə əsas səbəb artıq yuxarıda qeyd edilmişdir. Bu tip mürəkkəb sintaktik vahidin bəzı cümle komponentində, Ə.Əbdullayev qeyd etdiyi kimi, təəkkür, görünmə-cəhmiyyə və digər hissə prosesləri ilə bəzıli olan tellər və həl-vəziyyətlə mənalı tellər daha geniş işlədilir. Bəzı cümle komponentinə ləkəlik məna verməklə və əvvələdən onun natamamlıq xarakterini qeyd etməklə, əsas ideyanın budaq cümle komponentində yerləşdiyini məzəyənləndirmək olur. Bu tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin kommunikativ bəzıli xarakter öz intonasivya intonasiyaya variativliyində tapır.

İkinci qrup əsindətik üpli mürəkkəb sintaktik vahidlər ümumiyyətlə üpli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən təşkil olunur. Bu tipdə "yeni" tərkibli sintagma- lar daha geniş diapozona malik olur, tələffüz tempi daha da yavaşdır, ikinci sintaqmanın yüksəklik səviyyəsi birinci sintaqmada "yeni" və ya "məlum" tərkibin yerləşməsindən asılı olmayaraq daha da artır. Sintaqmalardakı intonasıya variativliyi kontrastlıq təşkil edir və s.

Azərbaycan dilində iki və daha artıq sintaqmalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin təhlili göstərir ki, temporal struktur- daki variativlik onların ayrı-ayrı komponentlərindəki temporal strukturu- nun variativliyi ilə sıx əlaqədədir.

İkisintaqmalı *"Eşitməyən, təvrim sizə böyük hörməti var"* mürəkkəb sintaktik vahidin temporal variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, I diktorda orta heca səslənmə vaxtı birinci sintaqmada 165 m/san, II diktorda bu göstərici 151 m/san təşkil edir. İkinci sintaqmada diktorlara müvafiq olaraq 136 m/san və 121 m/san-ə bərabərdir. Göründüyü kimi, I diktorun ifasında birinci sintaqmada hər hecanın tələffüzünə sərf olunan zaman müddəti ikinci sintaqmada həmin iş üçün sərf olunan vaxtdan 29 m/san artıqdır. II diktorda isə nəmin göstərici 30 m/san-ə bərabərdir. Bu hal onu sübut edir ki, birinci komponent əsasən daha əhəmiyyətlidir. Hər iki sintaqmada orta heca səslənmə vaxtı əsas vurğulu hecadakı səs səs tələffüzünə sərf olunan zaman müddətindən çoxluq təşkil edir. Mürəkkəb sintaktik vahidi təşkil edən kompo- nentlər bir-birindən I diktorda 530 m/san, II diktorda isə 50 m/san davam edən müntəzəm fasilə ilə ayrılır.

Muqayisəli təhlildən aydın olur ki, əgər "yeni" mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentindəki nitq fəllərindən sonra tələffüz olursa, onda belə üpli mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci sintaqmadakı tələffüz tempi digər fəllərlə itadə olunmuş sintaktik vahidlərə nisbətən yüksək tələffüz tempinə malik olur. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin tem- poral strukturundakı variativliyə, əsasən, baş cümlə komponentindəki səs səs, habelə mənanın mürəkkəbləşməsi də təsir edir.

Azərbaycan dilində iki və daha artıq sintaqmalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyinin təhlili göstərir ki, onların bəzisinin sonunda intensivlik zəifləyir. Bu isə düşüncənin belə bir fikrini bir daha təsdiq edir ki, təvrim sonunda ağıza cümlə intensivliyini minimum səviyyəyədək nisbi enməsi ilə müşayiət olunur¹.

¹ А. С. Голубовица, И. Г. Пиромановица, «Человек и его речь», М., 1982, с. 100.

Müqayisəli araşdırmalardan məlum olmaqdır ki, ikisintaxanlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin bəzi cümlə komponentinin xəbəri tələkkür mənalı fəllərlə ifadə olunarsa və "yeni" tərkib onlardan sonra tələklərsə, birinci sintaxanın sonuna doğru intensivliyin tədricən azalmasını şahidə oluruq. İkinici sintaxınların sonunda əxirində hecadə intensivliyin qəllətən aşağı düşməsinə müşahidə edirik. Bu cür mənzərəni "yeni" tərkibin "xəbə", "təklif" ifadə edən konkret hərəkət bildirən və "arzu", "tələk", "güman" və s. modal mənalı fəllərlə ifadə olunanıq sintaxınlardan sonra tələklilmə zamanı izləyə bilərik.

"Nəriman düş deyir, bu kağız sübləli kağızdir" ikisintaxanlı mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik variativliyini təhlili sübut edir ki, I diktörün ifasında birinci sintaxımda orta hesabla intensivlik II diktörün tələklizəndə olduğundan 0,2 mm artıq olub, 5 mm-ə çatır. Həmin göstərici II diktördə ikincisi sintaxımda 1,5 mm artıqdır.

Əsas vurğulu hecadəki sait səsin intensivliyi I diktörün tələklizəndə birinci sintaxımda 5 mm-ə bərabərdir. II diktörün tələklizəndə həmin göstəricilər müvafiq olaraq hər iki sintaxımda I diktörün göstəricisi ilə eynidir. Hər iki halda sintaxmatik vurğulu hecadəki sait səsin intensivliyi orta intensivlikdən azdır [bax: qrafik 2b].

İkisintaxanlı *"Eylməyən, tacirin siza böyük hörməti var"* mürəkkəb sintaktik vahidin dinamik variativliyindən aydın olur ki, orta intensivlik birinci sintaxımda I diktörün ifasında 3,6 mm, ikincisi sintaxımda isə 3,4 mm təşkil edir. Həmin göstəricilər II diktördə müvafiq olaraq 6 mm və 3,7 mm-ə bərabərdir. Birinci sintaxımda II diktörün ifasında sintaxmatik vurğulu hecadəki sait səsin intensivliyi orta intensivlikdən 0,4 mm çoxdursa, II diktördə həmin göstərici oxşardır, yəni hər ikisində 6 mm-ə bərabərdir. İkinci sintaxımda I diktörün ifasında sintaxmatik vurğulu hecadəki sait səsin intensivliyi orta intensivlikdən 1,6 mm çoxdur. II diktördə isə həmin faktor əksinədir. Orta intensivlik ikincisi sintaxımdakı vurğulu hecadəki sait səsin intensivliyindən 2,7 mm çoxdur [bax: qrafik 2c].

"Bilərk istəyirəm, Nəziyə həyatımın otayını vətəndəşə", *"Hər kəs istəmədi dəvəsin dünyaya səbəği yüngün, onun evindən bəslədi"*, *"Bilirəm, bu dünyada sən keçməsen, o biri dünyada Allah keçməyəcək"* tipli üç və daha artıq sintaxanlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, onların dinamik strukturundakı variativliyinə, bəzəylə cümlənin sintaktik tərkibi də təsir edir. Həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin əvvəlində çox yüksək intensivliklə tələklizə olunsansa, sonra yaxınlaşdıqca aşağı intensivlik səviyyəsinə şahidə oluruq. Bu hal onu sübut edir ki, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərdə

sonuncu sinatqının dinamik quruluşu, əsasən alqalan inteqrasiyada variativliyə uğrayır [bax: qrafiklər 2d, 3a, 3b].

"İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin müqayisəli tədqiqi" adlı IV təsil mürəkkəb sintaktik vahidlərin müstəqil variantlarını həm tədqiqata cəlb olunmuş ingilis və Azərbaycan dillərini öz daxilində, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmağa həsr olunmuşdur.

İki və daha artıq sinatqınlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər hansı bir mürəkkəb sintaktik vahid bir neçə variantda çixir, yəni bu da sintaktik baxımdan vahid invariantda birləşir. Bu variantlar, əksər hallarda, cümlələrin sintaktik strukturu, əsas feli xəbərin semantik xüsusiyyəti, "tema" və "rema"nın yerləşmə vəziyyəti, kommunikativ mərkəzin işlənməsi və ifadənin ritmik-prosedik formalaşmasında itadə olunması ilə sərtlənir. Bununla yanaşı, bütün bu variantlarda biz yalnız ayrı-ayrı mürəkkəb sintaktik tipin özünəməxsus mənə itadə etməsi ilə rastlaşırıq.

Həm semantik, həm də formal cəhətdən, hər hansı bir mürəkkəb sintaktik vahid (təamənliq budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlə) digər tiptərdən fərqlənəcəkdir.

Asimdetik və simdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasivya strukturlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, birinci tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin iki variantını müəyyənləşdirmək olar. Birinci qrupa daxil olan asimdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər həm intonasivya, həm də kommunikativ bölgə cəhətdən simdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərlə özərini tam analog şəkildə göstərir. Bu qrupa daxil olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin simdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər kimi, sendə təamənliq budaq cümlə komponentində "yem" tərkibin işlənməsi üstünlük təşkil edir. Belə tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentlərinin xəbəri daxil vəziyyət, hissə qaytayıq və tələkkür məndə fezlər ilə itadə olmaur.

İkinci qrupa daxil olan asimdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasivya strukturuunun variativliyində simdetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli cəhətlər mövcuddur.

İkəninqanlı asimdetik tipli *"I tell you there is no one in that room"* və *"Nəriman deyirdi, bu zaman danışan olub"* mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentlərini *"I tell you"* və *"Nəriman deyirdi"* müqayisə etdik, görürük ki, *"I tell you"* komponentində əsas tonun tezliyinin diapazonu I diktorda 300 Hz-ə 300 Hz arasında variativliyə uğrayır, *"Nəriman deyirdi"* komponentində I diktorda 320 Hz-ə 180 Hz arasında, II diktorda isə 145 Hz-ə 100 Hz arasında variativliyə

ugrayır. Əsas tonun maksimum yüksəkliyi hər iki dildə mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentində, minimum mana isə ikinci komponentin sonunda qeydə alınır. Hər iki halda "yeni" bağ cümle komponenti olan birinci sintaqmada yerləşir.

İkisintaqmli əsərlər mənalı əsindetik tipli *"I know she did not like Sheila"* və *"Mən bilirəm, sən nəyi düşünürsən"* mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyini müqayisəli təhlil subat edir ki, mürəkkəb sintaktik vahid *"I know"* birinci komponentinin melodikası hər iki diktoran ifasında yüksələn tonla hərəkət edir. Biz bu mənzərəni bağ cümle komponentində xəbəri nitq telləri də ifadə olunmuş mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müşahidə edə bildirik. Birinci hal da müqayisədə fel (*"know"*, *"bilirəm"*) üzəndən sonra məcburi tamamlıq tələb etmir. İngilis dilindəki *"I know she did not like Sheila"* ikisintaqmli əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı variativlikdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki *"Mən bilirəm, sən nəyi düşünürsən"* mürəkkəb sintaktik vahidində *"bilirəm"* sözünün son hecaı ilə *"sən"* sözünün arasında qısa fasilə olduğu aşkar edilmişdir. Təhlil olunan mürəkkəb sintaktik vahiddə əsas tonun maksimum yüksəkliyi 300 Hz-ə bərabərdir. Cümle 275 Hz yüksəklikdən başlayaraq 300 Hz-ə qədər artır, həmin nöqtədən başlayaraq tədricən enir və 150 Hz yüksəklikdə sonur. II diktorda melodik struktur 170 Hz-ə 160 Hz arasında variativliyə uğrayır.

Müqayisəli təhlildən aydın olmuşdur ki, hər iki dildə *"I tell you"*, *"mən deyirəm"* komponentləri onların melodik strukturuna görə *"I know"* və *"Mən bilirəm"* komponentlərindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, əgər *"I know"* və *"Mən bilirəm"* komponentləri yüksələn melodikaya malik olursa, *"I tell you"*, *"Mən deyirəm"* komponentləri düşən melodikaya malik olur. İkisintaqmli əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik strukturundakı bu variativlik fərqi əsasən sintaktik və semantik amillərlə əlaqədardır.

Müqayisə göstərir ki, hər iki dildə bağ və ya budaq cümle komponentlərində yerləşən "yeni" tərkibin iştirakının variativliyə müəyyən təsiri vardır. Əgər "yeni" tərkib budaq cümle komponentində yerləşərsə, bağ cümle komponentindəki semantik nitənlilik *öz ifadələri* birinci sintaqmanın son hecaındakı əsas tonun hərəkət xəttinin yüksələn istiqamətində tapır. Başqa sözlə desək, cümlənin əsas mənasının diob-yet tərəfindən qayranılmasına bəzərliq mərhələsin bağ cümle komponenti həyata keçirə də, nəticə budaq cümle komponentində olur. "Yeni" tərkib bağ cümle komponentində yerləşdikdə, sonuncunun əsas tonunun hərəkət istiqaməti aşağı düzən şəkildə yəklində olacaqdır.

Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fəsilə, onların intonasıya təşkilindəki ümumi istiqamətin nəzərə alınması dərəcədə dəyişdirir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fəsilənin uzunluq dərəcəsi də eyni deyildir. Asındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fəsilənin uzunluğu, sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasındakı fəsilənin uzunluğundan, demək olar ki, 1,5 dəfə çoxdur. Analog nəticəyə əlavə olaraq dillərin material əsasında tədqiqat apararı E.M. Nikolayeva da gəlmişdir.¹

Tədqiq olunan asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər bir də onlarla diqqəti cəlb edir ki, asındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər semantik-sintaktik funksiyadan əlavə, fonetik yük də daşıyır.

Bağlayıcı və bağlayıcı söz sadəcə olaraq cümlənin formal-qrammatik əlaqə vasitəsi deyildir. Bəzən bağlayıcının işlədilməsi təkcə müəyin üslubu ilə deyil, bütövlükdə bəyannın mənası ilə şərtlənir. Bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin mürəkkəb sintaktik vahidlərdən kənarlaşdırılması, bəzən cümlənin mənasının başa düşülməsinə də təsir edə bilər.

Müqayizə et: *"I know for a long time Sarah loved Sam du Plessis"*, *"I know quite well I was in my own bed"*, *"He thought now she was beautiful"* və s. Bu mürəkkəb sintaktik vahidlərdə zərflilik söz qrupları *"for a long time"*, *"quite well"*, *"now"* baş və budaq cümlə komponentlərinin sırtbaddında yerləşdiyi üçün, *"that"* bağlayıcısının buraxılması əhəmiyyətindən fəqət zərflilik söz qrupları bərabər şəkildə həm baş, həm də budaq cümlə komponentlərinə aid ola bilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, *"that"* bağlayıcısının işlədilməsi nəticəsində və onun təsiri ilə sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidə "yeni" tərkibli sintaqma, "məlum" tərkibli sintaqma nisbətən daha geniş diapazona malikdir. Lakin asındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bu cür dəyişiklik müəyyənliyə olunmur.

"Oh, I forgot your husband is an exception" və *"Hadi, mən bəyə dönmürəm sən nə etmək istəyirsən"* üçünqatqanlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin strukturandakı variantivliyi müqayisə etsək görürük ki, ingilis dilindəki *"oh"* midası və Azərbaycan dilindəki *"Hadi"* sözü ayrı-ayrı sintaqma təşkil edir. Həmin ləkək elementlərin işlədilməsi baş cümlə komponentlərini bir qədər

¹ Həminə E.M. Фракока иntonatsionno-akusticheski aspekti. М., 1977, с. 233.

da zənginləşirdiyindən həm birinci, həm də ikinci prosodiyent sintaqlar arasında melodik strukturda variantivlik baş verir.

Belə dil vahidlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu cümlələrin melodik strukturundakı variantivlik, əsasən ikinci prosodiyent sintaqlıdakı əsas tonun tezliyi bəzələriə varanır. Belə ki, o ya birinci prosodiyent və terminal sintaqların əsas tonlarının tezliyindən yüksəkliyə qalır, ya da birinci prosodiyent sintaqlıdakı əsas tonun tezlik səviyyəsindən aşağıda, terminal sintaqlıdakı əsas tonun tezlik səviyyəsindən daha yüksəklikdə olur.

İngiliz və Azərbaycan dillərində iki-sintaqlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal strukturunun variantivliyinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dilə axırıncı sintaqların sonunda doğru tempin sürətlənməsi müşahidə olunur. Ayrı-ayrı komponentlərin "*Well, I am not sure they were so healthy this time*" və "*Nəriman deyirdi, bu zaman dansam olub*" temporal strukturu bir-birilə əlaqəlidir və onlar birlikdə həmin mürəkkəb sintaktik vahidin umumi temporal strukturunu təşkil edir. Melodik və temporal xarakteristikadan alınmış qiymətlər sübut edir ki, bu komponentlər arasında qanunauyğun əlaqə mövcuddur. Belə ki, əgər melodik komponent sonda yüksələn hərəkət boyunca həliləyirsə, temporal komponent sürətli tempə seçilir. Müqayisədən aydın olmaqdır ki, sonuncu komponentin sürətli tələffüzü səslərin daha az uzunluğa malik olması ilə şərtlənir.

İngiliz dilindən təfərrüq olaraq, Azərbaycan dilindəki iki-sintaqlı əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər variantivlik baxımından iki qrupa bölünə bilər. Birinci qrupa həm intonasiya variantivliyi, həm də kommunikativ uyğunlaşma cəhətdən əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərə oxşayan cümlələr daxildir. Bu qrupa aid olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonunda gələn budaq cümle komponentində "yeni" tərkibin yerləşməsi meyl üstünlük təşkil edir. "Yeni" tərkibin budaq cümle komponentində yerləşməsinə səbəb, baş cümle komponentində işlənən təfəkkür, gormə-çıtırma və digər prosedurla bağlı olan fəllər və eləcə də hal-vəziyyət monali fəllərdir.

İkinci qrup əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər isə əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən təfərrüqdir. Bu qrupda "yeni" tərkibli sintaqların daha geniş diapazona malik olması müşahidə edilir. Tələffüz tempi daha da yavaşdır, ikinci sintaqların yüksəklik səviyyəsi birinci sintaqlıdakı "yeni", yaxud "məlum" tərkibin yerləşməsindən asılı olmayaraq, daha da artır. Sintaqlardakı intonasiya variantivliyi kontrastlıq təşkil edir. Əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümle komponentlərindəki temp əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş və budaq cümle komponentlərindəki tempə nisbətən daha kökdür. Umumi meyl eyni olsa da, əsindetik tipli

mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərindəki temp özünü daha aydın göstərir. Bununla bərabər, "sintaqmlararası əlaqənin xarakterində sintaqmlararası fasilənin uzunluğunun temp və intensivliyinə görə bir-biri ilə əlaqə yaratmasının da böyük rolu vardır".

"*Oh, I forgot your husband is an exception*" və "*Hadı, mən bəyə düşmədim, sən nə etmək istəyirsən*" mürəkkəb sintaktik vahidlərinin temporal strukturundakı variativliyin müqayisəli təhlili sübut edir ki, birinci cümlədə "*oh*" mifəsi, ikinci cümlədə isə "*Hadı*" xitabı ayrıca sintaqm təşkil etmişdir. İkinci sintaqmların əvvəli ilə müqayisədə tempin variativliyi I diktorda II diktora nisbətən çoxdur. Əlbəttə, həmin sətirin uzunluğuna digər amillər, məsələn, hecanın keyfiyyəti, vürğu, emosional çalarlıq və s. təsir edir.

Bu və daha artıq sintaqmli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun variativliyinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, hər iki dildə intensivliyin həm güclənməsinin, həm də zəifləməsinin sabiti oluruq. Ləyilə dilindəki bu tipdən olan mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərdə (başlanğıc bəzədən vürğülü hecaya qədər (əgər cümlə vürğusuz heca ilə başlayırsa) intensivliyin güclənməsi müşahidə olunur. Əgər intensivliyin güclənməsi hər şeydən əvvəl, züvədəki sətirin yerindən, onun keyfiyyətindən, vürğülü və vürğusuz olub-olmamasından asılılığını qeyd edə bilirsə, intensivliyin zəifləməsinə bu amillərlə izah etmək qeyri-mümkündür.

İkisintaqmli əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun müqayisəsi göstərir ki, hər iki dildə cümlələrin dinamik strukturunu güclü şəkildə dəyişir. Digər komponentlərdə olduğu kimi, dinamik strukturdakı dəyişikliklərə müxtəlif amillər təsir edir.

"*I admit I have something to tell you*" və "*Norman deyirdi, bu vaxtın danışan olub*" ikisintaqmli əsindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik strukturunun variativliyinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin "*I admit*" və "*Norman deyirdi*" komponentləri özlərinin güclənən dinamik strukturunu da nəzərə çarpır. Həmin sintaktik vahidlərin tələffüzü zamanı onların dinamik strukturundakı dəyişiklik, cümlənin əvvəlində və sonuna yaxın yerdə baş verir. Əgər birinci halda mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci sintaqmlarında nüvə sözlər "*admit*" və "*deyirdi*" bütövlükdə cümlənin dinamik strukturundakı intensivlikdən maksimum intensivlik əldə edərsə, ikinci halda "*something*" və "*bu*" sözləri ikinci sintaqmlarda mənə mərkəzləri

ölməqlə, minimal intensivlik qiymətinə malik olur [0,2:0,5mm və 1:0,5mm]. Bu, bir daha sübut edir ki, birinci sintaqmlardakı məna mərkəzi "admit" və "deyirdi" bütün akustik parametrlərin yüksəklik dəyişkənliyi ilə nəzərə çatır ki, buna da səbəb, həmin sözlərin mürəkkəb sintaktik vahidlərin daxilindəki yerləşmə vəziyyətinin onun intensivlik variativliyinə təsirinin nəticəsidir. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, hər iki dildə mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümle komponentlərindəki xəbər tələkkür mənalı fellərlə ifadə olunub, "yeni" tərkib həmin fellərdən sonra yerləşərsə, intensivlik birinci sintaqmların sonuna doğru tədricən enir, lakin ikinci sintaqmların sonunda axırınci həccədə intensivliyin qəllətən aşağı düşməsi müşahidə olunur. Belə mənzərəni "yeni" tərkibin "xəbəş", "təklif" və "konkret hərəkət" bildirən fellərdən sonra işləndiyi zaman müşahidə etmək olmur [müqayisə et: "I think I've said all I had to say", "Mən bilirəm, sən nə zaman qanacaqsan", "Mən bilirəm, sən nəyi düşünürsən" və s.]

Müqayisəli təhlildən aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilində əsas fikri özündə cəmləşdirən söz, adətən sintaktik vahidin sonuna yaxın yerdə işlənir. Güclü vurğu daşıyan cümle üzvü əvvəldə deyil, adətən cümlənin sonuna yaxın yerdə yerləşir.

Üçsintaqmlı "Oh, I forgot your husband is an exception" və "Hadi, mən başa düşmürəm, sən nə etmək istəyirsən" mürəkkəb sintaktik vahidlərinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, "oh" madası və "Hadi" xitabı bu mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik quruluşundakı variativliyə təsir edir. Həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərdə "oh" madası və "Hadi" xitabı birinci yerdə işlənməklə və bu sintaqmlarda özlərinin dinamik quruluşunun sadə formalarına görə ikinci və üçüncü sintaqmlardakı mürəkkəb formalardan tərkilənir. Bu cümlələrin dinamik strukturundakı maksimum dərəcə "husband" və "baş" sözlərinin üzərinə düşür ki, bu sözlər də ingilis dilində üçüncü sintaqmlın, Azərbaycan dilində isə ikinci sintaqmla tərkibinə daxildir.

Üç və daha artıq sintaqmlı "I tell you I realized it that afternoon just after the post came" və "Yadımda saxlayım, buna qoca dünya deyirlər, heç bir günahı özəmə qoymur" mürəkkəb sintaktik vahidlərinin dinamik strukturundakı variativliyin müqayisəli təhlili sübut edir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərdəki leksik və sintaqmatik tərkiblərin mürəkkəbləşməsi, bütövlükdə cümlənin ümumi dinamik quruluşundakı variativliyə təsir edir. Dinamik strukturundakı variativliyə cümlənin sintaktik tərkibi də təsir göstərir. Özlərinin dinamik strukturuna görə budaq cümle komponentlərini təşkil edən "I realized it that afternoon", "buna qoca dünya deyirlər" - ikinci sintaqmlara, əvvəldə işlənan "I tell you" və "yadımda saxlayım" baş cümle

komponentlərinin və sonda işlənən və ikinci dərəcəli budaq cümlə komponentləri olan "just after the past came" və "be: but qumultu: qumultu: qumultu" komponentlərinin quruluşundan daha çox nəzərə qarpdılır.

Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intensiya variantivliyinin xüsusiyyətlərini aşağıda göstərilən struktur-semantic və di sistem qatılaşdırılma sistemində daha aydın şəkildə izləmək olar:

I. Struktur modellər*

1. $S_1 + S_2 \rightarrow S$
2. $S_1 + (that) + S_2 \rightarrow S$
3. $S_1 + S_2 \rightarrow S$
4. $S_1 + (that) + S_2 \rightarrow S$
5. $AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$
6. $X + S_1 + S_2 \rightarrow S$
7. $S_1 + (if) + S_2 \rightarrow S$
8. $S_1 + (whether) + S_2 \rightarrow S$
9. $S_1 + (that) + S_2 + S_3 \rightarrow S$
10. $S_1 + (BS) + S_2 \rightarrow S$
11. $N + S_1 + S_2 \rightarrow S$
12. $B + S_1 + S_2 \rightarrow S$
13. $BS + S_1 + S_2 \rightarrow S$
14. $ZsQ + S_1 + S_2 \rightarrow S$
15. $MS + S_1 + S_2 \rightarrow S$

II. Struktur-semantic modellər**

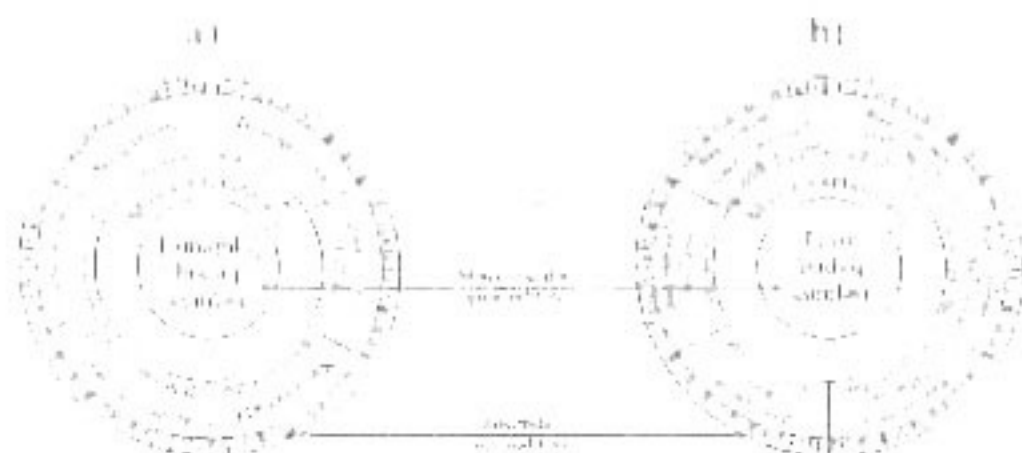
N	Asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-semantic modelləri	Sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-semantic modelləri
1.	$S_1/NF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/NF/ + that + S_2 \rightarrow S$
2.	$S_1/NQF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/NQF/ + that + S_2 \rightarrow S$
3.	$S_1/TMF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/TMF/ + that + S_2 \rightarrow S$
4.	$S_1/XIF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/XIF/ + that + S_2 \rightarrow S$
5.	$S_1/KHF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/KHF/ + that + S_2 \rightarrow S$
6.	$S_1/AGF/ + S_2 \rightarrow S$	$S_1/AGF/ + that + S_2 \rightarrow S$

* Tədqiqat əlində aşağıdakı amiyollardan istifadə olunmuşdur: S_1 – budaq cümlə komponenti; S_2 – budaq cümlə komponenti; S – tamamliq budaq cümləsi; AS – artı söz; S' – ikinci budaq cümlə komponenti; X – xatib; BS – bağlayıcı söz; N – nida; B – bağlayıcı; ZsQ – zərflik söz qrupu; MS – modal söz.

** Aşağıdakı amiyollardan istifadə olunmuşdur: NF – nida fəlləri, HQF – həyə-qayıran fəlləri, TMF – tələkkür monah fəlləri, XIF – xatib, təklif fəlləri, KHF – konkret hərəkət fəlləri, AGF – arzu istək, qumultu fəlləri, MMF – müxtəlif monah fəlləri; BS – bağlayıcı söz; N – nida; B – bağlayıcı; ZsQ – zərflik söz qrupu; MS – modal söz.

7.	$S_2 / \text{NFF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{NFF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
8.	$S_2 / \text{NQF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{NQF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
9.	$S_2 / \text{TMF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{TMF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
10.	$S_2 / \text{XFF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{XFF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
11.	$S_2 / \text{KHF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{KHF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
12.	$S_2 / \text{AGF} / + S_1 \rightarrow S$	$S_2 / \text{AGF} / + \text{that} + S_1 \rightarrow S$
13.	$AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$	$AS + S_1 + S_2 \rightarrow S$
14.	$S + S_2 + S'_2 \rightarrow S$	$S_1 + \text{that} + S_2 + S'_2 \rightarrow S$
15.	$N + S_1 + S_2 \rightarrow S$	$S_1 / \text{MMF} / + \text{if} + S_2 \rightarrow S$
16.	$MS + S_1 + S_2 \rightarrow S$	$S_2 / \text{MMF} / + \text{whether} + S_2 \rightarrow S$
17.	$ZSQ + S_1 + S_2 \rightarrow S$	$S_1 / \text{MMF} / + \text{BS} + S_2 \rightarrow S$
18.	-----	$N + S_1 / \text{MMF} / + \text{that} + S_2 \rightarrow S$
19.	-----	$MS + S_1 / \text{MMF} / + \text{BS} + S_2 \rightarrow S$
20.	-----	$ZSQ + / \text{MMF} / + \text{BS} + S_2 \rightarrow S$

Dil sistemində qarşılıqlı əlaqə sxemi

Dissertasiyanın nəticə hissəsində aşağıdakı nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1. Fonetik planda hər hansı bir mürəkkəb sintaktik vahid struktur-intonasiya vahidliyi sistemində digər struktur-intonasiya konturlarına qarşı qoyulan intonasiya xüsusiyyəti ilə təzahür olunmaqla, bu sintaktik tip nitqə hər biri kommutativ quruluş və tərkibli şərtlənmə bərabərhüquqlu variantlar şəklində təqdim olunur. Bu və ya digər variantın təzahürü, daha

çox mürəkkəb sintaktik vahidin sintaktik-semantik strukturundan və sintaqmatik tərkibindən aslı olur.

2. Hər bir variant digərinin deyil, məhz özünün tərkib hissələri ilə yərlənir. Belə ki, invariant müstəqilliyə malikdir, onun işlədilməsi kommunikativ xarakterlidir, variantlar ümumi cəhətləri hamısı üçün eyni olan bir invariantda yərlənməklə variantlara görə qruplaşdırılır.

3. Asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik quruluşunun müqayisəsi göstərir ki, əgər hər cümlə komponentində özündən sonra mütləq tamamlıq tələb edən tələkkür mənalı fəl işlədilsə, onda birinə komponentlərin melodik strukturunu yüksələn hərəkət istiqamətində olur ki, bunu biz hər cümlə komponentlərində müq. fəlləri işlədilən asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə müşahidə edə bilərik.

4. İngilt və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, asındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdən fərqli olaraq sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdə bağlayıcı daha çox semantik-sintaktik, hətta fonetik yük daşıyır. İşlədilən bağlama vasitələri sadəcə olaraq cümlənin komponentləri arasında formal-grammatik vasitə hesab oluna bilməz. Bağlayıcı vasitələrin işlədilməsi sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturunun variantlılığına da təsir göstərir. Onların hamısı tip mürəkkəb sintaktik vahidlərdən kənarlaşdırılmasa, cümlələrin mənasına bəzən xələl gətirir. Bu yühbəz bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahidin melodik strukturundakı variantlılığa təsir edə bilər.

5. Hər iki dildə asındetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variantlılığının müqayisəli təhlili göstərir ki, sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdəki analogi sintaqmlara nisbətən, asındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərdəki sintaqmlar yavaş tələffüz olunur.

6. İngilt və Azərbaycan dillərində hər iki tiptə olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin sonuna doğru intonasiyanın zəifləməsi müşahidə olunur. Hər iki dildə mürəkkəb sintaktik vahidlərin ləkək və sintaqmatik tərkibə genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi hamısı sintaktik vahidlərin ümumi strukturuna təsir edir.

7. Müqayisə olunan hər iki dildə mürəkkəb sintaktik vahidlərin bağ və bədaq cümlə komponentləri arasındakı sintaqm bölgəsinə hamısı vahidlərin komponentlərinin grammatik və semantik cəhətdən tamamlanma dərəcəsi, ifadə olunan modal-emosional mənanın xüsusiyyəti, quruluş, olameti və s. daha çox təsir edən amillərdəndir.

8. Hər iki dildə mürəkkəb sintaktik vahid nə qədər genişlənsin və mürəkkəbləşsə də, sintaqmatik dəyişmə bir o qədər mürəkkəb sintaktik vahidin kommunikativ mərkəz daşıyan hissəsinə meyli edir.

9. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərin məhdək strukturunun variativlik xüsusiyyətlərində diapazon genişliyi proqrediyent sintaqmada üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidi təşkil edən komponentlərdə hecaanın orta səslənmə vaxtı, əsas vurğulu hecadakı səs səslərin tələffüzü zamanı yaranan zaman müddətindən artıq olur.

10. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərdə "tema" tələffüzü sintaqma çox vaxt bəzi cəmbəz komponentində olur. Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sintaktik vahidlərin proqrediyent sintaqma terminal sintaqma nisbətən daha azad tələffüz olunur ki, bunu da "məlumun" ("tema") "yeniya" ("remiya") qatışı qoyulması ilə əlaqələndirmək olar.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı iddiaçının aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2005. 351 s.

2. A Guide to English Grammar. Bakı: Mütərcim 2004. 263 s.

3. İngilis dili sintaksisi tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı: M.F. Axundov adına APRDDÖ-nün nəşri, 1991. 93 s.

4. Cümlə intonasiasının bəzi xarakterik xüsusiyyətləri haqqında / Dil strukturası və onun müasir təhlil metodları, Bakı, 1986, s. 39-43.

5. Соотношения между анализом интонационного варьирования сложноподчиненных предложений с АДП и СДП "и" в современном азербайджанском языке // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия литература, язык и искусство. 1989. № 4, с. 66-71.

6. Динамическое варьирование сложных синтаксических конструкций // Фонетическое описание варьирования сегментных и супrasegmentных единиц. Баку: Изд-во АГУ им. С.М.Кирова, 1990, с. 50-53.

7. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin bəzi məsələləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, Bakı, 2004, № 4, s. 18-32.

8. Müxtəlif sistemli dillərdə elliptik formalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin təsnifat xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, Bakı, 2005, № 1, s. 8-12.

9. Müxtəlif sistemli dillərdə yarıtaçıq formalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin işlənmə xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, Bakı, 2005, № 3, s. 23-27.

10. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik probleminin bəzi məsələləri // Humanitar elmlərin

oyraşılmasının aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2005, № 3, s. 39-45.

11. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik probleminin bəzi məsələləri // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2005, № 4, s. 22-29.

12. İngilis dilində üç və daha artıq sintaqranlı sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2005, № 5, s. 3-9.

13. Сопоставительный анализ структурно-интонационного варьирования сложноподчиненных предложений с АДП и СПП с "that" в современном английском языке. Статистические аспекты лексикологических исследований // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Москва, 2005, вып. 522, с. 207-214.

14. Müasir Azərbaycan dilində üç və daha artıq sintaqranlı sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2006, № 1, s. 3-11.

15. Müxtəlif sistemli dillərdə üç və daha artıq sintaqranlı sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2006, № 2, s. 3-11.

16. İngilis və Azərbaycan dillərində ixtisar formalı mürəkkəb sintaktik vahidlərin idemna xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2006, № 1, s. 36-39.

17. Constancy and variety of complex syntactic units in languages of different systems // Babylon – Azerbaijan journal, Seattle, WA, USA, vol. 4, 2006, p.24-30.

18. Comparative analysis of the melodic structure variety of complex syntactic units in the English and Azerbaijani languages // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2006, № 3, s. 3-7.

19. İngilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyi // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı, 2006, № 4, s. 3-9.

20. Müasir Azərbaycan dilində iki və daha artıq sintaqranlı sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyi // AMFA-nın Fəlklor İnstitutunun Elmi xəbərləri (fəlklor, ümumi dil, filologiya, tələmə, tarix, mədəniyyət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı, 2006, XX, s.129-136.

21. Трактовка интонационного варьирования словных синтаксических конструкций в современном английском языке / Научная мысль. Кав-

ка а. Северо-Кавказский научный центр высшей школы. Ростов-на-Дону. Приложенье 5, 2006, с. 281-283.

22. Müəllər Azərbaycan dilində iki və daha artıq sintaqmli sındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyi // ADU-nun Elm xəbərləri, Bakı, 2006, № 5, s. 3-15.

23. Müstəsisatəmli dillərdə iki və daha artıq sintaqmli mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2006, № 1, s. 5-15.

24. Comparative analysis of the melodic structure variety of complex syntactic units in the English and Azerbaijani // AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar 3, Bakı, 2006, s. 253-259.

25. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinə dair bəzi qeydlər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, Bakı, 2006, № 3, s. 30-32.

26. Azərbaycan dilində təmənliq budaq cümləli təbəli mürəkkəb cümlələrin konstantlıq və variativlik xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, Bakı, 2006, № 4 (52), s. 22-26.

27. Müasir Azərbaycan dilində ikisintaqmli sındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin melodik variativliyi // ADPU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2006, № 3, s. 88-101.

28. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmli sındetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili // ADU-nun Elm xəbərləri, Bakı, 2006, № 6, s. 3-13.

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуются следующие проблемы:

а) Языковая система изучает количественную и качественную вариативности на уровне "нормы" на иерархическом уровне языка. В связи с этим "дихотомический" подход уступает свое место "трихотомическому" подходу.

б) В оппозиции "язык" и "речь" в речевом акте "норма", которая находится между ними, не принимается во внимание. В результате важный компонент "манифестации" языка забывается. Принимая во внимание этот факт и находясь между этими оппозициями, "трихотомический" подход старается доказать, что оппозиция "язык" «» "речь" не толкуется правильно. Мы придерживаемся мнения, что схема должна быть следующей: язык «» норма «» речевой акт.

Диссертация состоит из четырех глав. Первая глава посвящена проблеме константности и вариативности сложных синтаксических единиц. Здесь имеет место сопоставительный анализ отдельных вопросов константности и вариативности сложных синтаксических единиц в английском и азербайджанском языках.

Во второй главе – "Анализ вариативности сложных синтаксических единиц в английском языке" – рассматриваются структурно-семантические особенности, а также вариативность сложных синтаксических единиц с двумя и более синтагмами с точки зрения мелодических, темпоральных и динамических компонентов интонации.

В третьей главе – "Анализ вариативности сложных синтаксических единиц в азербайджанском языке" – затрагиваются вопросы вариативности и факторы, влияющие на их преобразование.

Четвертая глава диссертации посвящена сравнительному исследованию вариативности сложных синтаксических единиц в английском и азербайджанском языках.

В данной главе особое внимание уделяется проблеме синтагматических членении сложных синтаксических единиц и формам вариативности, зависящих от синтагматических урожней, позиций компонентов внутри сложных синтаксических единиц, месту коммуникативного центра, расширению сложных синтаксических единиц за счет лексических элементов, эмоциональной окрашенности и других факторов.

В заключении даются структурные, структурно-семантические модели сложных синтаксических единиц в исследуемых языках.

VARIETY OF COMPLEX SYNTACTIC UNITS IN LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEMS

SUMMARY

The content of the dissertation comprises the following problems:

a) Language system tends to learn qualifying and quantifying varieties on "norm" level in the hierarchy of levels. On this account the "dichotomic" approach leaves its place for the "trichotomic" approach.

b) Norm level which is between the oppositions of "langue" and "parole" is not taken into consideration. Consequently, the important point of "performance" of the language is quite ignored. Taking it into account and placing between these two oppositions the trichotomic approach tries to prove that the oppositions "langue ↔ parole" are false. So its scheme should be "langue ↔ norm ↔ parole".

The dissertation consists of four chapters. The first chapter deals with "The problems of constancy and variety of complex syntactic units". Here an attempt is made to analyze some problems of the constancy and variety of complex syntactic units in foreign languages, including English and its comparison with Azerbaijani.

The second chapter is devoted to the problem of "Analysis of varieties of complex syntactic units in English". It deals with the melodic, temporal and dynamic varieties acoustic parameters of complex syntactic units with two or more syntagms.

The third chapter involves the "Analysis of varieties of complex syntactic units in Azerbaijani" where an attempt is made to determine the factors causing the varieties of complex syntactic units in this language.

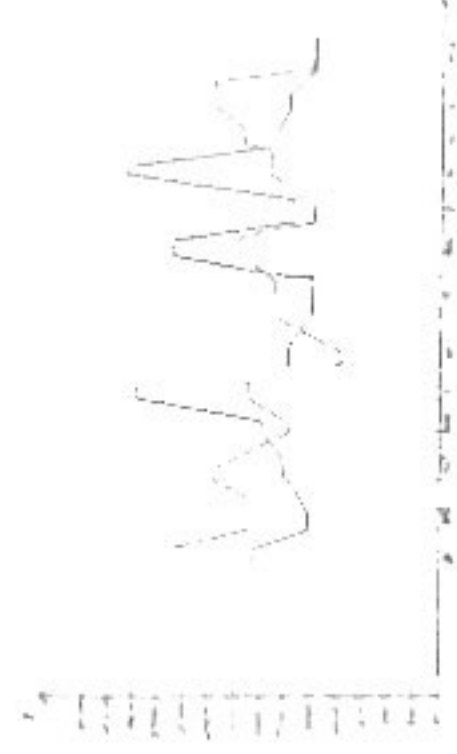
"Comparative analysis of the varieties of complex syntactic units in English and Azerbaijani" is given in the text of chapter four: allomorphic and isomorphic features on the syntactic level of the compared English and Azerbaijani languages are searched out and a quantity of different varieties of complex syntactic units in these languages are exactly proved out.

The fourth chapter also includes comparative analysis of the melodic, temporal and dynamic structural varieties of complex syntactic units having different language systems. The results of the investigation prove that the types containing two or more syntagms gained different variety forms depending on the syntagmatic level, the position of the components within the complex syntactic units, the place of communicative centre, the expanding of the composite-complex sentences with lexical elements, the emotional colouring shade and other features.

As a result of the research different structural and semantic-structural models in compared English and Azerbaijani languages are offered by the author.

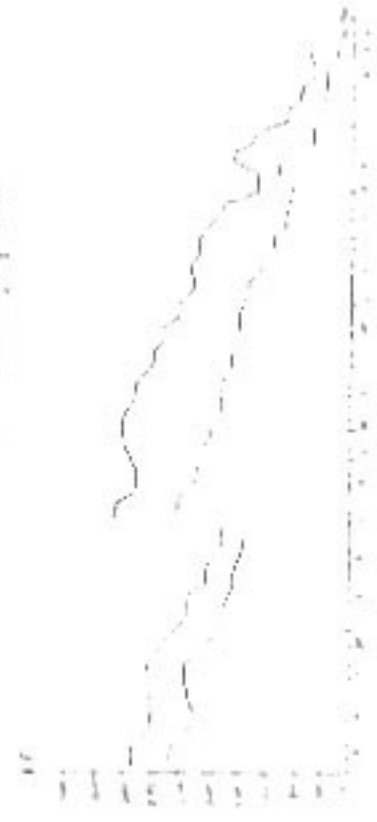
Qrafik 1a He saw clearly that this was her idea

Qrafik 1b The man looked at him and saw
that he was dearily pale

Qrafik 1c Well I'm not sure they were so
healthy this time

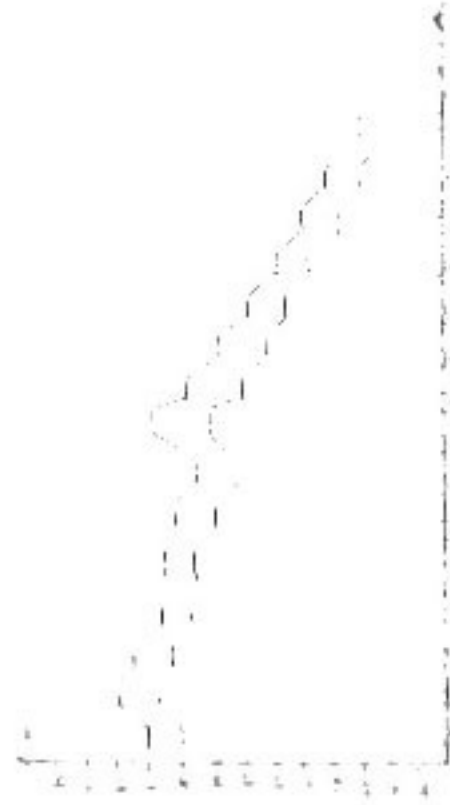
Qrafik 1d Çox xəhib, e-litən, bə qəyət dərisinə
girmiş qədəm məkəsinə yirtə qəyət

Qrafik 2a. Mənim kəşfiyətim, Leyla xanım əhm
aləminə bir kəşf göstərir.

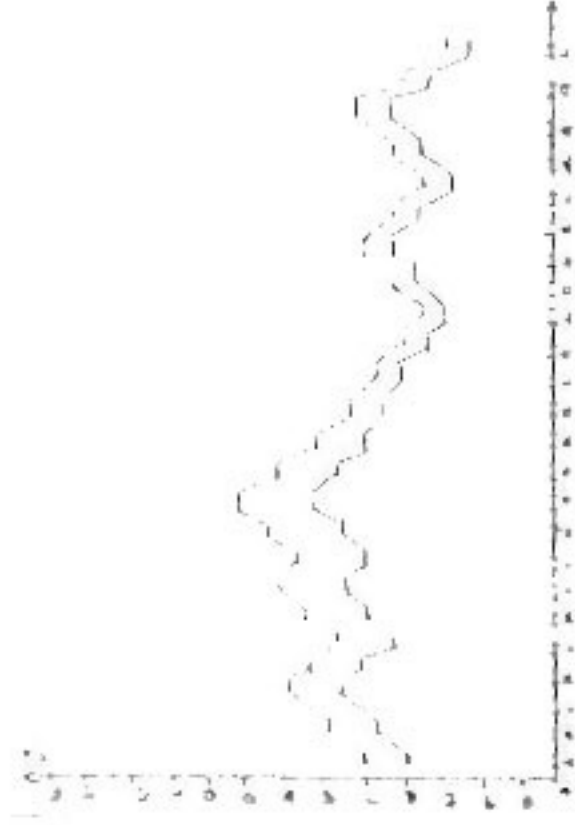
Qrafik 2b. Nəriman düz deyir, bir kağız qubbu-
kağızdır.

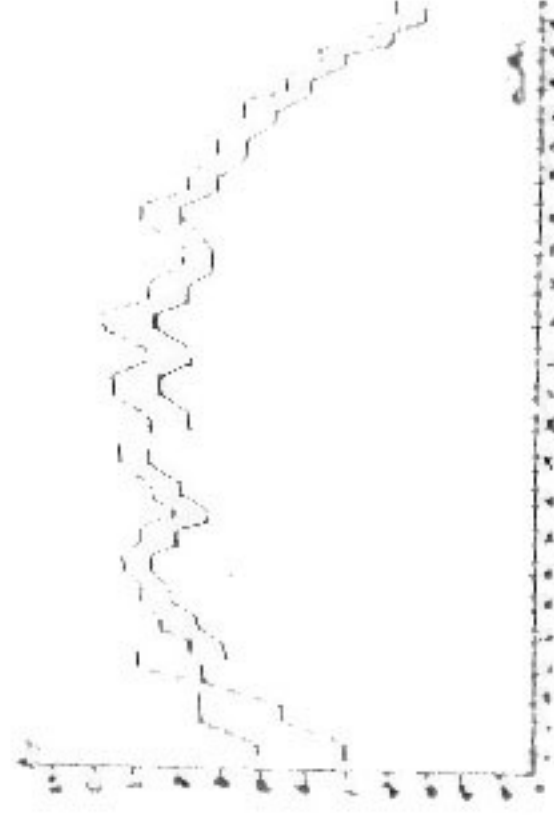
Qrafik 2c. Fəhriyyətim, bacım siza böyük
hörmət verir.

Qrafik 2d. Bilməli istəyirəm, Nərgizlə həvəm
mənim ödəntim yığışdıracaq.

Qrafik 3a Heç kas istomirdi, deriyin dünyaya salacağı yangın, onun evinden başlasın

Qrafik 3 b Bilhram, bu dünyada sen keçməsin, o biri dünyada Allah keçməyəcək

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ДУШЯМИН НУРГАЛАМ оглу ЮНУСОВ

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

10.02.04 – Германские языки

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2007